

Doğu - Güneydoğu Anadolu'nun Ekonomik Yapısı Üzerine Bir Araştırma

Doç. Dr. Gülten Kazgan

A) Bölge araştırmalarında «homojen» alanların seçimi :

Toplam Türkiye nüfusunun aşağı yukarı üçte birinin yaşadığı Doğu - Güneydoğu ve Karadeniz bölgeleri, gelişmemiş bir ülkenin daha da az gelişmiş alanları olarak belirmektedir. Bu iki bölge, şehirleşme - sanayileşme oranının düşüklüğü ve tarımın hakim ekonomik faaliyet olması bakımından ortak bir özellik gösterir. Ancak, toplumsal yapı, toprak mülkiyet rejimi ve bölgesel yerleşme (location) bakımından aralarındaki farkların büyüklüğü dolayısıyla bu iki gelişmemiş bölgeyi aynı kategoriye sokarak incelemek mümkün değildir. Toplumsal ekonomik yapı bakımından nisbeten «homojen» alanların bir bölge olarak nitelenebilmesi dolayısıyla¹, Karadeniz ve Doğu - Güneydoğu'yu tek bir gelişmemiş bölge sayarak incelemek mümkün değildir.

1) Doğu - Güneydoğu Anadolu'nun toplumsal yapısı :

Bu bölgenin toplumsal yapısı, Türkiye'nin geri kalan kısımlarından pek açık bir ayrılık gösterir. Bir kere, bölge dil birliğinden yoksundur. Urfa, Diyarbakır, Bitlis, Muş, Ağrı illerinde, anadili Türkçe olmıyan nüfus toplamın % 60 - 70'ini; Mardin, Siirt, Hakkâri'de % 85 - 90'ını; Kars, Elâzığ, Tunceli'de % 22 - 34'ünü; Van'da % 50'sini teşkil eder. En yaygın diller başta Kürtçe, sonra Arapçadır.

Bölge din birliğinden de yoksundur. Nüfusun çoğunluğu Müslüman olmakla beraber pek çeşitli mezhepler, tarikatlar arasında

1) *Nino Novacco*; «Zone omogenee e sviluppo economico regionale», *Rivista Nord e Sud* No. 51.

bölinmiştir. Ayrıca, ilkel Hıristiyanlar, Süryaniler - Keldaniler, ilkel Yahudiler de mevcuttur.

Bundan başka, toplumsal örgütlenme, göçebe, yarı göçebe veya yerleşik de olabilen «Aşiret» esasına göredir. Ağalar ve ulema-dan olan Şeyhler, ekonomik üstünlükleriyle bu topluluklara hakim kişilerdir².

Araştırmanın kapsamına giren iller (Artvin hariç) bu toplumsal yapı bakımından oldukça «Homojen» bir bölge teşkil eder. Tabii, üst - yapı müesseselerinden din ve dildeki birlik eksikliği, İsviçre, A.B.D., Sovyet Rusya gibi gelişmiş ülkelerin de aynı parçalanmayı gösterdiği düşünülürse, bölgenin geri kalmışlığının nedeni olduğu için değil fakat benzer toplumsal yapıyı tarif ettikleri için ele alınmaktadır. Aşiret şeklindeki toplumsal örgütlenme için aynı şeyi söylemek pek mümkün değildir: bu, bölgenin homojenliğini tarif ettiği gibi belirli bir geri kalmış ekonomik düzeni de tarif etmektedir. Türkiye'nin diğer kısımlarına bağlanamamış olmanın bir nedeni toplumsal yapının bu özelliğidir.

Oysa, gerek dil - din birliği gerek toplumsal örgütlenmede aşiret düzeninin bulunmaması, Karadeniz illerini bu bölgeden ayırmaktadır.

2) Doğu - Güneydoğu Anadolu'da alt - yapı ilişkileri :

Bölge toplam faal nüfusunun % 86'sının tarımda çalışıyor olmasından anlaşılacağı gibi, hakim ekonomik faaliyet tarımdır. Sanayi, daha çok bölge dışında teşekkül eden yatırım kaynaklarının bölgedeki hammaddelere (madenlere) yönelmesiyle belirli merkezlerde gelişmiş istihraç sanayii olarak gözükmektedir. Tarımın hakim ekonomik faaliyet olması dolayısıyla, bölgenin alt - yapısını tarım düzeninin belirlediği açıktır.

Türkiye'nin diğer kısımlarından büyük toprak mülkiyetinin hakimiyeti ve topraksız çiftçi oranının yüksekliği bu bölgeyi ayırmaktadır. Türkiye arazisinin % 25'ini (19 bin km²) kapsıyan bölgede bin dekardan büyük 1134 tarımsal işletme vardır ki, sayı itibarıyla, Türkiye toplamının üçte birini teşkil eder. Bunun 831'i Urfa ve Diyarbakır'da toplanmıştır. Geri kalan illerde büyük tarımsal işletme sayısı az olmakla beraber, eldeki veriler her bir ilin ekişlerinde büyük işletmelerin kapsadığı oranı göstermediği için, eki-

2) «Sosyolog Gözüyle Doğu Meselemiz», Yön dergisi, 18 Aralık 1964.

lişler bakımından önemlerini bilmek mümkün değildir. Bitlis, Bingöl, Artvin, Malatya illerinde 1000 dekardan büyük işletme yoktur³. Bununla beraber, (yarı mal sahipleri dahil) topraksızların toprak sahiplerine oranı çok yüksektir. Türkiye ortalaması % 17 olduğu halde, bölge içindeki üç «ikincil bölge» de oranlar şöyledir⁴:

- % 11 - 30 arası olan iller : Kars, Artvin, Mardin.
 % 31 - 49 » » » : Tunceli, Bingöl, Muş, Elâzığ, Van, Hakkâri.
 % 50 - 86 » » » : Urfa, Diyarbakır, Maraş, Siirt, Ağrı, Bitlis.

Toprak mülkiyetinin gösterdiği bu özelliklerle, bölge Karadeniz'den kesin olarak ayrılır. Bu sonuncuda, Samsun dışındaki iller çok küçük geçimlik aile işletmeleri ve topraksız oranının düşüklüğü ile belirmektedir⁵. Ayrıca, tarımsal nüfus yoğunluğunun yüksekliği, doğal - yerel şartlar da buna eklenmelidir.

Toprak mülkiyet rejimi ve topraksız (veya yarı mal sahibi) çiftçi oranının yüksekliği, üst - yapı, toplumsal örgütlenme ile ilgili özelliklerle beraber bölgenin bir «problem» teşkil etmesi ve (Artvin, Malatya, Maraş, Adıyaman hariç) yakın zamana kadar yasak bölge⁶ sayılmasının baş nedenidir.

3) Doğu - Güneydoğu Bölgesinin kapsamı :

Doğu - Güneydoğu olarak incelediğimiz bölgenin kapsamına 17 il girmektedir. Bunlar, 1) Ağrı, Artvin, Kars; 2) Elâzığ, Malatya, Tunceli, Adıyaman; 3) Bingöl, Bitlis, Diyarbakır, Hakkâri, Mardin, Muş, Siirt, Urfa, Van; ve 4) Maraş'tır. İlk üç il, (V) inci tarım bölgesi; ikinci dört il (VIII) inci tarım bölgesi; üçüncü dokuz il (VI) ncı tarım bölgesi; ve nihayet Maraş da IV cü tarım bölgesine dahildir⁷. Türkiye'nin dört ayrı tarım bölgesine giren illeri bir

3) 1961 Tarım anketi sonuçlarıdır. Aylık İstatistik Bülteni, No. 91, S. 139, Ankara.

4) «1950 Ziraat Sayımı Neticeleri», S. 138, Ankara 1956.

5) Gülten Kazgan; «Tarım - Sanayi İlişkileri ve Türkiye'de İller itibarıyla Tarım - Sanayi ilişkileri üzerinde bir araştırma» E. S. E. Konferans Heyeti 1964 Kilyos Toplantısına sunulan tebliğ.

6) «Doğu Anadolu Bölgesi Turizm Durumu hakkında Rapor», Türkiye Odalar Birliği, Ankara 1963, S. 9.

7) «1950 Ziraat Sayımı», S. V.

arada incelememizin nedeni ise, daha önce belirttiğimiz üst - yapı ve alt - yapı benzerlikleri ve doğal - yerel şartlardır. Bununla beraber, bölgenin tam homojen olduğunu iddia etmek mümkün değildir. Nitekim, kendi içinde daha büyük bir homojenliği olan ikincil bölgelere ayrılabilceği biraz ilerde ortaya çıkacaktır.

Bu 17 ilin Türkiye içindeki nisbi önemine gelince : 1960 Nüfus sayımına göre, bu bölgede 4.487.390 kişi, yani Türkiye nüfusunun % 17'si, Türkiye arazisinin % 25'ini kaplayan bir alan üzerinde yaşamaktadır. Yani, nüfusa nazaran kapladığı arazi bakımından daha büyük bir önem taşıyan bir alan sözkonusu olmaktadır.

B) Doğu - Güneydoğu Bölgesinin Yerleşmesi ve İktisadi Yapısı :

Bölgenin gerek tarımsal gerek sınaî üretim yapısı geniş ölçüde yerleşme durumuna (location) bağlı gözükmektedir. Bölgeyi kalkındırma için yapılacak araştırma ve plânlar yerleşmenin üretim yapısına etkisini öncelikle incelemek zorundadır. Aşağıda bu etkiler ele alınacaktır.

1) Bölgesel Yerleşme ve Tarımsal Yapı :

a) *Büyük tüketim ve sanayi merkezlerine uzaklığın etkisi* — Ankara'dan kuzeye ve güneye çizilen bir doğrunun doğusunda kalan bölge gerek nüfus, — özellikle şehir nüfusu — gerek gelir seviyesinin düşüklüğü ile belirir. Şehirli nüfus oranı ve gelir seviyesi yüksek iller bu doğrunun batısına düşmektedir.

Bölgenin kapsadığı 17 ilde Türkiye'deki toplam şehirli nüfusun % 11,4'ü (1 milyon 12 bin kişi), geri kalan 50 ilde de % 88,6'sı yaşamaktadır (7 milyon 847 bin kişi) Köyler, genellikle tarımsal ürünler bakımından kendikendilerine yettiklerine göre, sadece şehirler gıda maddeleri bakımından piyasa teşkil ederler. Gerek piyasa teşkil edecek şehirli nüfus oranının bu 17 il içinde düşüklüğü gerekse genel gelir seviyesinin düşüklüğü, bölgenin tarımsal ürünleri için geniş piyasanın mesafe itibariyle uzak olduğunu göstermektedir. Bu olgu, bölgeyi — diğer bölgelerle eşit ulaştırma ve pazarlama imkânlarına sahip olduğunu varsaysak dahi — büyük tüketim merkezlerine yakın olan bölgelere nazaran «madûn» duruma düşürmektedir. Bunun da sebebi, ulaştırma ve diğer pazarlama masraflarının, tüketim merkezlerine mesafe uzadıkça yükselmesidir. Böylece, batıdaki tüketim merkezlerinde aynı ürün için aynı fiyat elde

edilse dahi, bölgedeki üreticinin eline bu tüketim merkezlerine yakın bölgelerdeki üreticiye nazaran daha düşük bir fiyat geçmektedir.

Bölgenin bir taraftan Rusya ve İran, bir taraftan da Irak ve Suriye ile irtibatı olması dolayısıyla «doğrudan doğruya dış ticaret imkânına sahip» bölgeler arasında sayılabilmesine⁸ rağmen, gümrük resimlerinin de ulaştırma masrafları gibi bir etkisi olması, bu ülkelere ihracatın dış ticaret ilişkileriyle sınırlanması, bu ülkelerin piyasa olarak önemini azaltmaktadır. Doğu ve Güneydoğu sınırlarından yapılan kaçakçılık ise bu iki engeli aşarak yakın mesafedeki büyük tüketim merkezlerine erişmek çabası olarak yorumlanabilir.

aa) Girit yoğunluğu üzerindeki etkisi :

Büyük tüketim merkezlerine uzaklığın bir etkisi bölgesel üretim fonksiyonları aynı olsa dahi, mesafe uzadıkça ürün fiyatlarının düşmesi dolayısıyla aynı girit birimlerin marjinal kıymet prodüktivitesini azaltarak, toprak birimi başına kullanılan işgücü ve kapital yoğunluğunu düşürmesidir. (Bölgenin doğal - yerel şartlarının aynı etkiyi kuvvetlendirici niteliği bölgesel üretim fonksiyonları ile ilgili olarak ele alınacaktır) Nitekim, bölge tarımında ekili araziye düşen net tarımsal nüfus km² ye 10,4 kişi olduğu halde diğer elli ilde ortalama 19,6 kişidir. Aynı olgu, kapital yoğunluğu bakımından da gözlenebilir : (000) tarımsal nüfusa 1,4 traktör düştüğü halde, ikincilerde 5,1 traktör düşmektedir. (Tablo 1) Türkiye'de gübre kullanan çiftçi oranının en düşük olduğu iki bölgeden biri Güneydoğu Anadolu'dur⁹. Toprak birimi başına kullanılan işçi ve kapital yoğunluğu düşüklüğünün doğal sonucu da hektar veriminin düşüklüğüdür : nitekim, kıymet itibarıyla hektar verimi bu illerde, diğerlerindeki yarısından biraz fazladır. (Tablo 1)

İkinci olarak, büyük sanayi ve tüketim merkezlerinden uzaklaştıkça, sadece ürünlerin mutlak fiyatları düşmekle kalmayıp, ay-

8) «Doğu Anadolu Bölgesi Toprak Ürünleri Durumu hakkında Rapor», Türkiye Odalar Birliği, Ankara 1963, S. 2.

9) «Türkiye'de Ziraî Makinalaşma» SBF 1954, Ankara S. 20 - 21. Anket Doğu Anadolu illerini kapsamadığı için kimyevî gübre kullanımının bu illerdeki seviyesi bilinmemekle beraber, Güney Doğu illerinde çiftçilerin sadece % 6,5 nun kimyevî gübre kullandığını göstermektedir.

nı zamanda girit fiyatları da değişmektedir. Şöyle ki, pazarlama - ulaştırma masrafları kimyevî gübre, ilâç, makina gibi giritler için fiyatı yükselttiğinden, bir kere bu gibi kapital eşyasının yerine fiyatları daha düşük işgücü ve toprak ikame edilmektedir¹⁰. Gerek işgücünün transfer maliyetinin yüksekliği gerek toprak rantının düşüklüğü bu ikameyi kolaylaştıran niteliktedir. Bu bakımdan, Türkiye'nin büyük tüketim merkezlerinin aynı zamanda tarımsal giritleri üreten veya dağıtan sanayi merkezleri ve ithal malları dağıtım merkezi olması, bölge tarımında girit yoğunluğunu düşürücü iki yönlü bir etki yaratmaktadır; bir taraftan girit fiyatlarını yükseltirken bir taraftan ürün fiyatlarını düşürerek, bölge tarımının «ekstansif» bir nitelik kazanmasına yol açmaktadır.

bb) Üretimin terkihi üzerindeki etki :

Bölgenin büyük tüketim ve sanayi merkezlerine uzaklığı tarımsal üretiminin terkihini de etkilemektedir. Bunun sebebi de pazarlama ulaştırma masraflarının sebze, meyve gibi çabuk bozulabilir ürünlerde mesafeyle beraber daha sür'atle artışı ve tüketim merkezlerinden uzaklaştıkça nisbî fiyatların bunlar aleyhine dön-

TABLO : I

Tarımda Girit Birleşimi

Bölgeler	İşgücü/Toprak (Tarımsal nüfus yoğunluğu)	Ürün/Toprak (Hektar başına kıymet verimi)	Kapital/İşgücü (000 faal nüfusa düşen traktör)
17 il (endeks)	52,4	51,4	28
50 il »	100	100	100
17 il içinde maksimum (mutlak rakam)	net tarımsal km ² ye 25 kişi (Artvin) 23 » (Kars)	TL. 245,6 (Kars)	000 faal nüfusa 4,3 (Urfa)
17 il içinde minimum (mutlak rakam)	5 kişi (Van)	19,1 (Hakkâri)	(0) (Artvin)

Kaynak : İller itibariyle tarımsal nüfus yoğunluğu : Atilla Çevikol, «Tarım ve Sanayi Dalları Arasındaki İlişkiler», *Bölge Plânlama*, Sayı 5 - 6, İmar ve İskân Bakanlığı, Ekim - Kasım 1964. Hektar başına kıymet verimi : Gülten Kazgan, «Tarım - Sanayi İlişkileri» a.g.e.

10) Meselâ Kütahya Azot Fabrikasının azotlu gübresi ulaştırma - pazarlama masraflarına göre her bölgede ayrı fiyatla satılmaktadır.

TABLO : II
Tarımsal Üretimin Terkibi
 (Türkiye toplamının oranı olarak)

<i>Bölgeler</i>	<i>Hububat</i>	<i>Sınai bitki</i>	<i>Meyve</i>	<i>Hayvancılık ve hayvansal ürünler</i>	<i>Toplam</i>
<i>17 il</i>					
(Toplamın % i)	15,9	8,5	9,5	23,5	16,7
(İl başına ortalama)					
(toplamanın % i)	0,94	0,50	0,56	1,38	0,98
(endeks)	56	27,3	31	90	58,7
<i>50 il</i>					
(toplamanın % i)	84,1	91,5	90,5	76,5	83,3
(İl başına ortalama)					
(toplamanın % i)	1,68	1,83	1,81	1,53	1,67

Kaynak : Tarımsal üretim değeri 1952 - 1956 ortalaması : «Türkiye Tarımsal Üretim Değerleri Ortalaması 1952 - 1956», T. C. Ziraat Bankası Müsavirler Kurulu İstatistik Yayınları, No. 6, S. 39.

mesidir. Girit yoğunluğundaki azalmayla beraber, nisbî fiyatlardaki bu değişme tarımsal üretimin terkebini belirli bir şekilde etkilemektedir. Öyle ki, bölge diğer bölgeler (ve ülkelere) girit yoğunluğu en düşük bir üretim türü olan hayvancılıkla bağlanmaktadır. Tabii, bölge kendi içinde de bir tüketim merkezi olduğu için hayvancılık dışında tarımsal türler bölgenin daha çok kendi tüketimine yetecek miktardadır.

Tablo II bölgenin tarımsal üretim terkebini bölge toplamı ve il başına ortalama olarak göstermektedir. Türkiye'nin toplam hububat üretimi değerinin % 15,9'u, sınai bitkilerin % 8,5'ğü, meyvenin % 9,5'ğü ve hayvanî ürünlerin % 23,5'ğü bu illere aittir. Nüfusun % 17'sinin bu illerde yaşadığı düşünülürse, bölgenin hububat bakımından aşağı yukarı kendikendine yeter olduğu, hayvanî ürünlerin ise bölge dışına ihraç edildiği ortaya çıkar. Üretim terkbinin bu

özelliği, gerçekten, bölgenin yerleşme durumu ile tamamen bağdaşır bir niteliktedir. Sınav bitkiler ise, herhalde bir miktar ihraç edilmekte, fakat meyve bölgeye ithal edilmektedir.

Bölge tarım ekonomisine hayvancılığın hakimiyeti, göçebe - yarı göçebe toplumsal örgütlenmeyi de izah etmektedir.

b) Üretim fonksiyonlarının etkisi :

Büyük tüketim ve sanayi merkezlerine uzaklığın girit yoğunluğu ve üretim terkihi üzerindeki etkisi, doğal - yerel şartlar ve dıştan istifadelerin eksikliği ile beliren bölgesel üretim fonksiyonlarının etkisi ile daha da şiddetlenmektedir.

a) Doğal - yerel şartlar :

Doğu Anadolu'nun çok engebeli yapısı dolayısıyla kapladığı alana nazaran ekilişe elverişli alanlar çok düşüktür; geri kalan araziden ancak mer'a olarak yararlanılabilmektedir. Yağış, bölgenin 10 ilinde, 50 il 100 kabul edilirse, 73,3 dür. Yani, iklim kuraktır. Doğal şartlar, açık havada çalışabilir gün sayısını Doğuda azaltmaktadır¹¹. Bu ekonomik yapıda açık havada çalışılabilir gün sayısının ülke ortalamasına nazaran azalması mevsimlik işsizliğin başlıca nedeni olmaktadır.

Doğal - yerel şartlara yakından bağlı olan tarımsal üretim fonksiyonları, belirtilen şartlardan ötürü, bölgenin adetâ «marjinal bölge» olmasını açıklıyan bir diğer sebeptir. Böylece, diğer bölgelere nazaran üretim fonksiyonlarının daha alçak olmasını ve (dolayısıyla ortalama maliyet eğrilerinin daha yüksek olmasını) hazırlıyan doğal - yerel şartlar, gerek üretimin girit yoğunluğu gerek üretimin terkihi üzerinde büyük tüketim merkezleri ve sanayi merkezlerine uzaklığın etkisini daha da şiddetlendirmektedir. Gerçekten bu iki etki bir arada, Türkiye'nin tarımsal üretim terkihini, büyük tüketim merkezlerinin toplandığı Batıda meyva, sebze ve sınav bitkiler, Orta Anadolu'da hububat, Doğu Anadolu'da da hayvancılık lehine değiştirerek «Von Thünen» vari bir dağılmaya yöneltmektedir.

11) Tarımda açık havada çalışılabilir gün sayısı çeşitli bölgelerde şöyledir : Akdeniz'de 256, Ege'de 242, Karadeniz'de 232, Marmara'da 231, Güneydoğu Anadolu'da 223, İç Anadolu'da 202, İç Doğu Anadolu'da 197, İç Güney Anadolu'da 187, Kuzeydoğu Anadolu'da 155 dir. D. S. İ. ce yapılan bir araştırmadan naklen, Doç. Dr. İbrahim Aksöz; «Türkiye Ziraatında Atıl İlgücü», Eylem, S. 8.

bb) Dıştan istifadelerin eksikliği :

Tarımda üretim fonksiyonlarını değiştirip daha ileri bir teknikle üretimi sağlayacak nitelikte dıştan istifadeler bütün bölgede eksiktir. Kurak iklim şartlarına rağmen bölgede sulama olanakları «Keban projesi» nin gerçekleşmesiyle yaratılabilecektir. Tarımsal üretimin terkibi ve yoğunluğunun değişmesi geniş ölçüde bu dıştan istifadenin yaratılmasına bağlıdır.

Bölgede ulaştırma olanakları da çok sınırlıdır : Elli il (100) kabul edilirse, bölgedeki 17 ilde 100 km² ye düşen il ve köy yolu 28, kamyon, binek otobüsü ve otomobil sayısı ise 20 dir. (Tablo III) Bu gerçeklere, yılın birçok aylarında yolların geçit vermediği de eklenmelidir. Böylece, bölge Türkiye'nin diğer kısımlarına bağlanmadığı gibi, kendi içinde de birbirinden «tecrit» edilmiş küçük piyasalara bölünmüş olmaktadır. Toprak Ofisce alınan hububat ve şeker fabrikalarınınca alınan şeker pancarı dışındaki ürünlerde, bunun en beklenir etkisi — küçük piyasalarda stok hareketleri de olmadığına göre — ürün fiyatlarının mevsimden mevsime ve bol ve kıt ürün yılları arasında çok şiddetli iniş çıkış göstermesidir. Rasyonel üretim plânlamasını önliyen fiyat değişmelerinin üretimin girit yoğunluğunun artmasını engelliyen bir diğer sebep olduğunu da ilâve edelim.

Nihayet, tarımsal üretim fonksiyonlarını menfi yönde etkileyen sebepler olarak halkın öğrenim seviyesinin düşüklüğü ve sağlık şartlarının kötülüğü de üzerinde durulmak gereken sebeplerdir. Okur - yazar oranı, (6 ve daha büyük yaştaki nüfusta) 50 il 100 kabul edilirse, 52 yani aşağı yukarı yarı yarıyadır. Türkiye'de okulu olmayan köylerin üçte biri bu illerde toplanmıştır. Gerçekten, bölgede (6 ve daha fazla yaştaki nüfusta) okur-yazar oranının % 22,2 olduğu, şehirli nüfus oranının da buna yakın olduğu ve şehirli nüfusun da çoğunluğunun okur - yazar olduğu kabul edilirse, köylerde okur - yazar oranının ne kadar düşük olduğu ortaya çıkar. Sağlık şartlarının kötülüğü ise il başına düşen hastahane, yatak, doktor, hemşire, ebe, sağlık memuru sayılarının, diğer elli ilde il başına ortalamalara nazaran düşüklüğünden kolayca anlaşılabilir. (Tablo III) Bölgede sık sık tarımsal hastalık salgınları görülmesi, şiddetli erozyon olayı, tarımda dıştan kayıpların açık örnekleridir¹².

12) Bununla beraber, Ziraat Vekâletinin, yetersiz de olsa, bu illerde tarıma dıştan istifaade sağlamaya yönelmiş teşkilâtı mevcuttur. Teşkilâtın neler

TABLO : III

Temel Hizmetler ve Temel Yatırımlarla İlgili Göstergeler

(endeks)

<i>Hizmet ve Yatırım</i>	<i>50 il</i>	<i>17 il</i>
İl ve köy yolu (100 km ² /km)	100	28
Bölge nüfusu içinde okur - yazar oranı (6 yaş ve daha fazla)	100	52
İl başına ortalama olarak		
Enerji tüketimi (elektrik)	100	12,6
Binek otobüsü, otomobil ve kamyon	100	20
Hastahane yatağı	100	25,5
Doktor	100	17
Eczacı	100	13,3
Diş hekimi	100	13
Hemşire	100	16
Ebe	100	23,2
Sağlık memuru	100	52,3

Kaynak : İl ve Köy yolu : Attilâ Çevikol, a.g.e.; Diğerleri : İstatistik Yılığ, 1960 - 62, D. İ. E. Yayın No. 460, Ankara 1964.

Üretim fonksiyonlarını belirleyen faktörler olarak giritlerin niteliklerinin ve üretim tekniğinin bölgedeki durumu, tarımsal üretimin geriliğini kolayca açıklamaktadır. Giritlerin — özellikle işgücünün — niteliklerini yükseltici dıştan istifadelerden bölge tarımı yoksun olduğu gibi ayrıca dıştan kayıplar da birim maliyetleri yükseltme ve üretimi azaltma yönünde bir etki yaratmaktadır. Bu bakımdan, bölgenin girit yoğunluğu çok düşük, «ekstansif» tarım türü olarak hayvancılığa yönelmesini, büyük tüketim merkezlerinden uzaklığı kadar, üretim fonksiyonları da belirlemektedir.

2) Bölgesel Yerleşme ve Sınai Yapı :

Büyük tüketim merkezlerinden uzaklık nasıl tarımsal üretimin girit yoğunluğunu azaltmak yönünde etkiliyorsa, tarımdan daha girit yoğun bir ekonomik faaliyet olarak sınai üretimi de engellemek

olduğu için bak. : Doğu Anadolu Bölgesi Toprak Ürünleri Durumu hakkında Rapor, S. 6. Ancak bölgede toprak tahlilleri yapacak teşekkül bulunmamaktadır.

eğilimindedir¹³. Aynı şekilde, bölgede temel hizmetler ve temel yatırımların yetersizliği sınıflı üretim fonksiyonlarını da etkiliyerek bölgenin diğer bölgelerle rekabet imkânlarını azaltmaktadır. Böylece bölgede küçük çapta da olsa görülen sınıflı gelişme, bölge dışı pazarlarda rakip bölge mamulleriyle rekabet edecek nitelikte olmayıp, daha çok yerleşik (localized) sanayi ve istihraç sanayii niteliğindedir. Yerleşik olmayan sanayiinin (non-localized) kurulmasını sağlayacak ulaştırma - pazarlama kolaylıkları ve üretim fonksiyonlarını yükseltecek nitelikte genel hizmet ve yatırımların bulunmaması, bölgede etkisini göstermektedir¹⁴. Tabii, kârlılık hesapları dışında kurulan devlet fabrikaları bunun dışında kalmaktadır.

a) *Büyük tüketim ve sanayi merkezlerine uzaklığın etkisi :*

Sözkonusu 17 ilin teşkil ettiği bölgede ortalama şehir nüfusu toplamı bölge nüfusunun % 22'sidir, yani ülke ortalaması olan % 32'nin çok altındadır. Şehir nüfusu oranı % 30 - 31 olan Diyarbakır, Urfa, Elâzığ bölge maksimumu, % 13 - 15 le Artvin, Hakkâri, Tunceli minimumu teşkil etmektedir. Bölgenin büyük şehirleri, nüfusu 120 - 125 bin arasındaki Malatya, Urfa, Diyarbakır; ve 80 - 100 bin arasındaki Elâzığ, Maraş ve Kars'tır. Kars hariç, diğer illerin Güneydoğuda ve birbirleri etrafından toplanmış olması, Güneydoğu'yu doğu illerinden şehirleşme derecesi ve şehir nüfusu yoğunluğu itibariyle ayırmaktadır. (Tablo IV)

Büyük tüketim merkezlerinin bulunduğu Batı'ya uzaklık dolayısıyla bu bölgede yerleşik olmayan sanayiinin pazar kolaylıkları için kurulması beklenemez. Kendi içinde büyük pazar teşkil eden bir bölgenin diğer büyük bir tüketim merkezinden uzaklığı, yerleşik olmayan sanayiinin kendi içinde yaşatabilmesi dolayısıyla önemli olmayabileceği halde, 17 il ve civar illerin gerek nüfus kitlesi gerek gelir seviyesinin azlığı, bu mesafeye önem kazandırmaktadır. Bu bakımdan şehirleşen - sanayileşen illerde bunu açıklayabilecek bir takım «otonom» faktörlerin aranılması gerekir.

13) W. Isard - M. J. Peck; «Location and International and Interregional Trade Theory», *Quarterly Journal of Economics*, February 1954.

14) Yerleşik ve yerleşik olmayan sanayiler arasındaki ilişkinin tahlili için bak. : M. C. Daly; «An Approximation to a Geographical Multiplier» *Economic Journal*, May - Sept. 1940; G. H. Hildebrand - A. Mace, Jr.; «The Employment Multiplier in an Expanding Industrial Market», *Review of Economics and Statistics*, August 1950.

TABLO : IV

Şehirleşme - Sanayileşme

Göstergeler	50 il	17 il	maksimum 17 il içinde	minimum 17 il içinde
Toplam nüfus (%)	83	17		
Şehirli nüfus (%)	89	11	% 31 (Diyarbakır Urfa, Elâzığ,	% 13 - 15 (Artvin, Hak- kâri, Tunceli)
Şehirli nüfus (endeks) (il başına ortalama)	100	38	124.718 (Diyarbakır) mutlak rakam	9.956 (Hakkâri) mutlak rakam
Faal tarımsal nüfus (Bölge faal nüfusunun % i)	76	86	% 92 (Artvin, Bingöl)	% 78 (Elâzığ)
Faal sınaî nüfus (Bölge faal nüfusunun % i)	10,6	4,7	% 11 (Elâzığ)	% 2 (Bingöl)
İş kanununa tabi toplam işyeri sayısı (toplamın % i)	94	6		
(il başına ortalama endeks)	100	10,6	444 (Malatya) mutlak rakam	17 (Hakkâri) mutlak rakam

Kaynak : Nüfusla ilgili rakamlar : 1960 Genel Nüfus Sayımı, D. İ. E. Ankara 1964; İşyeri sayısı : Aylık İstatistik Bülteni, Nisan - Mayıs - Haziran 1963.

Türkiye gibi kamu yatırımlarının toplam yatırımlar için önemli bir rol oynadığı bir ülkede «otonom» faktörlerin başında kamu kuruluşları gelmektedir. Tablo V'de görüldüğü gibi, bu 17 il ülkedeki toplam işyerlerinin sadece % 6'sını (İş Kanununa tabi işyerleri) barındırdığı halde, özel işyerlerinin % 4'ünü, ve devlet işyerlerinin % 12'sini barındırmaktadır. Diğer bir deyişle, kuruluşları çok zaman kârın fonksiyonu olmayan devlet işyerleri, kârın fonksiyonu olan özel işyerlerine nazaran çok daha önemlidir. Ancak, asıl ilgi çekici nokta devlet işyerlerinin iller itibarıyla dağılımında göze çarpmaktadır. (Tablo V) Büyük şehir sayılabilecek altı il 17 ildeki toplam işyerlerinin % 72'si; devlet işyerlerinin % 56'sı ve özel

işyerlerinin % 80'ini kendinde toplamıştır. (Tablo V) Özel işyeri sayısı ile devlet işyerleri sayısı arasında Tablo V'de yakın bir ilişki gözlenebilmektedir : şöyle ki, devlet işyerleri sayısının yüksek olduğu illerde özel işyerleri sayısı da yüksektir¹⁵. (Artvin hariç) diğer illerde devlet işyeri sayısının yükselmesine paralel olarak özel işyerleri sayısının da yükseliyor olması, «otonom» yatırımlar olarak devlet yatırımlarının özel yatırımları da uyarmak yolile şehirleşme - sanayileşmeyi teşvik ettiğini gösterir. Bu uyarma, bir taraftan da devlet yatırımlarını tamamlayıcı nitelikteki özel yatırımların kârlı hale gelmesiyle açıklanabilir. Böylece, büyük tüketim merkezlerine uzaklığın sınaî yapısı üzerindeki bir etkisi, «otonom» yatırımlar olarak devlet yatırımlarının sanayileşme - şehirleşmeyi uyaran etken olarak rolünü artırmasıdır.

Bölgenin tabii kaynaklarıyla ilgili istihraç sanayii de şehirleşme - sanayileşmeyi açıklayan bir diğer «otonom» faktör olarak ele alınabilir. Bunu «otonom» saymamızın sebebi, istihraç sanayiinin gelişmesinin ne bölge gelirinin yükselmesi ne de bölge içinde teşekkül eden kapital bulunup bulunmamasına bağlı olmasıdır. İstihraç sanayii her ikisinden bağımsız olarak bölge dışından gelen sermaye ile gelişebilir ve faktör gelirindeki artışa bağlı olarak bölge içinde şehirleşme - sanayileşmeyi yükselten yatırımları uyurabilir. Ele alınan 17 ilden dördü (Siirt, Malatya, Elâzığ, Artvin) gerçekten bölge dışından gelen sermaye ile işliyen (madenler ve petrol) tabii kaynaklarla belirlemektedir. Elâzığ : (Guleman) krom, (Keban) kurşun, (Ergani) bakır madenleri Etibank tarafından işletilmektedir. Malatya : (Darende) kurşun, (Hasan Çelebi) demir kaynaklarıyla belirlemektedir. Artvin (Murgul) bakır madeni yine Etibank tarafından işletilmektedir. Nihayet, (Garzan - Germik - Raman) petrol bölgesidir ve bu da bölge dışından gelen sermaye ile işletilmektedir¹⁶. Bu dört ilden Elâzığ ve Malatya büyük şehir sayılabileceği halde Artvin ve Siirt için aynı gerçek varit değildir. Diğer bir deyişle, bölgenin gelişmesinde rol oynayan bir «otonom» etken olarak istihraç sanayii üzerinde durduğumuz halde, Artvin ve Siirt düşük şehirleşme - sanayileşme oranıyla belirlemektedir. (Şehirli nüfus oranı sırasıyla % 13 ve % 24)

15) Bu tahlili devlet işyerleri ve özel işyerlerinde çalışan işçi sayısı ve yaratılan gelire dayanarak yapmamamızın sebebi, istatistiklerin bu iller için bu verileri ayrı ayrı vermiyor olmasıdır.

16) H. Cillov; «Türkiye Ekonomisi», İstanbul 1962, s. 320 - 332.

TABLO : V

İş Kanununa Tabi İşyeri Sayısı

<i>İl</i>	<i>İşyeri (toplam)</i>	<i>Devlet</i>	<i>Özel</i>
Adıyaman	50	10	40
Ağrı	48	22	26
Artvin	84	62	22
Bingöl	25	11	14
Bitlis	38	25	13
Diyarbakır	391	76	315
Elâzığ	324	73	251
Hakkâri	17	12	5
Kars	117	51	66
Malatya	444	67	377
Maraş	176	27	149
Mardin	63	33	30
Muş	42	22	20
Silirt	92	36	56
Tunceli	51	16	35
Urfa	155	49	106
Van	63	26	37
Toplam	2176	618	1558
50 il	36260	4223	32037
Türkiye toplamı	38436	4841	33595
17 il (Türkiye toplamının % i)	% 6	% 12	% 4
50 il (Türkiye toplamının % i)	% 94	% 88	% 96
	100	100	100

Kaynak : Aylık İstatistik Bülteni, Nisan - Mayıs - Haziran 1963.

Otonom faktörlerin artırdığı gelirin bir bölge içinde yeni yatırımları uyarmaları bir taraftan artan gelirin büyük ölçüde bölge dışına sızmasına bir taraftan da bölgede gerekli temel yatırımlar ve hizmetlerin bulunmasına bağlıdır. Gelir artışları büyük ölçüde dışarı sızıyorsa, gelir artışının fonksiyonu olarak yeni yatırımlar uyarılamıyacağı gibi; eğer temel yatırımlar ve hizmetler yetersiz-

TABLO : VI

*Faal Sınai Nüfusun Yerleşik ve Yerleşik Olmayan Sanayi
arasında dağılımı*

<i>İl Grubu</i>	<i>İmalât sanayiinde faal nüfus</i>	<i>Toplam faal sınai nüfus (imalât, istihraç, inşaat)</i>	<i>%</i>
17 il	56.350	95.208	59,2
1) 4 il	20.263	36.554	55,4
2) 13 il	36.087	58.654	61,5
50 il	828.309	1.156.864	71,6
Türkiye	884.659	1.252.072	70,7

Kaynak : 1960 Genel Nüfus Sayımı.

se, yine yeni yatırımların uyarılması mümkün değildir. Geliri harcayacak mal ve hizmetlerin büyük ölçüde bölge dışından geldiği ve temel yatırım ve hizmetlerin bulunmadığı hallerde durum budur. Bu bakımdan, «otonom» yatırımlar temel yatırımlarla ilgili olmadıkça, temel yatırımların yetersiz olduğu bir bölgede yeni yatırımları uyurma imkânı sınırlı kalabilir. Artvin ve Siirt'in durumu böylece açıklanabilir¹⁷.

Nihayet, büyük tüketim ve sanayi merkezlerinden uzaklaştıkça, işgücünün transfer maliyetinin yükselmesi ve işçi ücretlerinin düşmesinin sanayileşmeyi teşvik edici bir faktör olup olmadığı üzerinde durmak gerekir. Şurası da bir gerçektir ki, pek az sanayi dalı «işgücüne yönelmiş» tir. Ayrıca, işgücüne yönelmiş sanayi dalları da vasıfsız işçi değil fakat daha çok vasıflı işçiye yönelmiş bir niteliktedir; salt ücret düşüklüğünün, diğer bütün faktörlerden bağımsız olarak sanayileşmeyi teşvik etmesi düşünülemez. Ücret düşüklüğünün işgücü etkinliğinin de çok düşük olmasına paralel gitmesi dolayısıyla, (aynı üretim miktarında) düşük ücretli bir bölgede işçi maliyeti de daha yüksek olabilir. Bu sebeplerden ötürü, bu faktörün etkisi üzerinde durmayı gerekli dahi görmemekteyiz.

17) Bölgesel gelir artışını açıklayan otonom bir faktör olarak bölge ihracatındaki artışın gerekli ve yeterli bir şart olup olmadığı konusunda ilgi çekici bir münakaşa için bak. : *C. M. Tiebout*; «Exports and Regional Economic Growth», *Journal of Political Economy*, April 1956 ve *D. C. North*; «A Reply» a.g.e.

b) *Bölgesel üretim fonksiyonlarının etkisi :*

Tarımsal üretim fonksiyonlarını konu ederken belirttiğimiz menfi etkenler sınaî üretim bakımından da aynı ölçüde geçerlidir. Şöyle ki, bölgenin genel olarak sınaî firmalara dıştan istifade sağlıyarak kârlılıklarını yükselten ve kurulmalarını teşvik eden nitelikteki temel yatırımlar ve temel hizmetlerden yoksunluğu, üretim fonksiyonlarını bunlardan geniş ölçüde yararlanabilen bölgelere nazaran alçaltmaktadır. Bu olgu, (homojen bir dereceli üretim fonksiyonu ve değişen faktör oranlarına azalan getiri kabul edilirse) aynı faktör miktarlarında, faktör verimliliğini azalttığı için — ve maliyeti yükselttiği için — bölgenin diğer bölgelerle aynı mamullerde rekabet imkânlarını azaltmaktadır. Temel yatırımlar ve temel hizmetlerin bu 17 ilde ne kadar yetersiz olduğu Tablo III'de kolayca takip edilebilir.

Sınaî firmaların içten istifade sağlayacak ölçekte kurulmasını (ve daha büyük bir üretim miktarında faktör verimliliğinin yükselmesini) önliyen «piyasanın sınırlılığı» konusu üzerinde de ayrıca durmak gerekir. Herhangi bir sınaî firma kuruluşunda önce içinde bulunduğu piyasaya göre kârlılık hesaplarını yapmak ve sonra diğer piyasalarda rekabet imkânlarını aramak zorunda bulunduğuna göre, bu bölgedeki piyasanın sınırlığı firmaların «içten istifade» sağlayacak ölçekte kurulmasını engeller. Bu da bölgede kurulacak firmaların rekabet imkânlarını azaltan diğer bir etkidir.

Böylece, büyük tüketim merkezlerine uzaklık ulaştırma - pazarlama masraflarını yükselterek sınaî mamullerin bölge dışında rekabet imkânlarını azaltırken, bölgesel üretim fonksiyonlarının da bu menfi etkiyi daha şiddetlendirici bir etkisi olmaktadır.

Nihayet, bunlara bölgedeki toplumsal örgütlenme ve toprak mülkiyet rejiminin etkileri de eklenmelidir. Toplumsal örgütlenmenin tarımda aşiret esasına göre olduğu, toprak mülkiyet rejiminin ağalık düzenine dayandığı bir toplumsal çevrede, sınaî müteşebbis tipinin yetişmesi ve tarımın sanayileşmenin finansmanı için gerekli ilkel birikiminin kaynağı olması imkânları çok sınırlıdır. Kamu yatırımları bir tarafa bırakılırsa, özel sermaye ve müteşebbislerin kârlılığın yüksek olduğu bölgelerden daha düşük olduğu bölgeye gelmesi düşünülemeyeceğine göre¹⁸, bölgede sanayileşme için gerekli şartlar mevcut değil demektir.

18) Bu gibi hallerde özel sermaye madenler, petrol gibi tabii kaynakları işletmek gayesiyle gelebilir. Nasıl gelişmemiş ülkelere gelen yabancı sermaye

Yukarda incelediğimiz faktörlerle ilgili olarak, a) genel sanayileşme oranı; b) sanayi yerleşik ve yerleşik olmayan sanayi arasında bölünüşü üzerinde kısaca duralım.

aa) Genel sanayileşme oranı :

Bölgede (İmalât, istihraç ve inşaat) sanayiinde çalışan faal nüfusun toplam faal nüfusa oranı Tablo IV'de görülebilir. Rakamların incelenmesi 17 ilde bu üç sanayi dalında çalışan faal nüfusun geri kalan 50 ildekinin yarısından da az olduğunu ortaya koymaktadır. Şöyle ki, birincide bu oran % 4,7 olduğu halde, ikincide % 10,6'dır. Ne var ki, petrol ve maden kaynaklarına sahip bulunduğunu belirttiğimiz 4 il (Elâzığ, Malatya, Siirt, Artvin) 17 ilden ayrıldığında, geri kalan 13 ilde bu oran sadece % 3,8'dir. Sözkonusu 4 ilde ise % 7,3'tür.

Bunun sanayileşmenin kesin bir göstergesi kabul edilmesi de güçtür. Zira, madencilik ve petrol gibi kaçınılmaz şekilde kapital yoğun üretim tekniği kullanılan alanlar dışında emek - yoğun üretim tekniği kullanılması, — ücretlerin düşüklüğü dolayısıyla — sanayileşmemiş bölgelerde daha kârlıdır. Bundan ötürü, faal nüfus itibariyle sanayileşme oranı, katma değer itibariyle sanayileşme oranının çok üzerinde olmak gerekir.

Toplam faal nüfusun % 11'i bu üç sanayi dalında çalışan Elâzığ, ve % 8'i çalışan Malatya, en sanayileşmiş illerdir. Bölge minimum'u bu oranını % 2'nin de altında bulunduğu Bingöldür. Bingöl'ü, oldukça yakından Hakkâri ve Tunceli takip etmektedir.

bb) Sanayi in terki bi :

Bu 17 ilin ne büyük tüketim merkezlerine yakınlık ne de bölgesel üretim fonksiyonları itibariyle «avantajlı» durumda olmamasının sonucu, genel sanayi içinde yerleşik sanayi in oranının yerleşik olmayan sanayie nazaran yükselmesidir. İnşaat ve istihraç sanayileri yerleşik sanayiler oldukları halde, imalât sanayii yerleşik olmayan sanayidir; şu anlamda ki, imalât sanayii kuruluşu için belirli bir yere bağlı olmayıp, — sosyal gayelerle yapılan kamu yatırımları hariç — en kârlı olduğu yerde kurulmak eğilimindedir. Oysa, inşaat sanayii — ancak tüketilebileceği yerde üretim sözkonusu olduğu için — ve istihraç sanayii — ancak tabii kaynakların bulunduğu yerlerde üretim yapılabileceği için — yerleşik sanayilerdir.

daha çok bu gibi tabii kaynaklara yöneliyorsa, aynı husus gelişmemiş bir bölgeye gelen bölge dışı sermaye için varittir.

Tablo VI imalât sanayiinde çalışan işçinin, sanayide çalışan toplam nüfusa oranını, yerleşik olmayan sanayi yerleşik sanayie oranının göstergesi olarak, göstermektedir. 17 ilde bu oran % 59 olduğu halde, geri kalan 50 ilde % 72'dir. Tabii kaynaklara sahip oldukları için istihraç sanayiinin gelişmiş olduğunu belirttiğimiz ve nisbeten sanayileşmiş 4 ilde bu oran % 55'e düşmektedir; geri kalan 13 ilde ise % 62'ye yükselmektedir. Ne var ki bu 13 ilde sanayileşme oranı esasen o kadar düşüktür ki, oran pek anlamlı dahi olmamaktadır.

Bölgenin «avantajsız» durumunun beklenir sonucu, diğer bölgelerin rekabeti sözkonusu olmayan yerleşik sanayi dallarının nisbeten daha fazla gelişmesine karşılık, imalât sanayii gibi yerleşik olmayan sanayi dallarının daha az bir gelişme göstermesidir. Eğer herhangi bir bölge (veya ülke) nin gelişmesinde, en sür'atli gelişme eğilimi göstermesi dolayısıyla imalât sanayii yani yerleşik olmayan sanayi dinamik kesim rolü oynadığı düşünülürse, «bölgenin avantajlı» durumunun bölgenin gelişmesini nasıl engellediği ortaya çıkar.

C) Doğu - Güneydoğu Bölgesinin Yerleşmesi ve Bölgesel Gelişme:

Yukarda, gerek tüketim merkezlerine uzaklık gerekse bölgesel üretim fonksiyonlarının bu 17 ili az gelişmiş bir ülkenin daha az gelişmiş bir bölgesi haline getirdiğini görmüş bulunuyoruz. Tabii, bölgeler ve üretim kesimleri arasında faktör seyyalyeti «mükemmel» olduğu takdirde, statik şartlar altında, ne «ekstansif» tarım ne de tarımsal ihtisaslaşma dolayısıyla düşük sanayileşme derecesinin «az gelişmişliği» açıklayamayacağı söylenebilir¹⁹. Bu varsayimlardan uzaklaşıldığı takdirde ise, bu «avantajsız» durumun bölgenin geri kalmışlığının başlıca nedeni olduğu açıkça ortaya çıkar.

1) Tarım ve sanayide kişi başına katma değer :

Bölgede, tarım gibi kişi başına katma değer genel olarak düşük bulunduğu bir iktisadî faaliyetin hâkim olması yanında tarımda da kişi başına katma değer diğer elli il ortalamasının altındadır.

19) Statik tam rekabet şartları altında faktör hareketlerinin bölgeler arası gelir farklarını denkleştirici yönde olduğu halde, dinamik gelişme süreci içinde şiddetlendirici yönde olduğunu bir teorik denememizde incelemiş bulunuyoruz. Bak. : *Gülten Kazgan*; «İktisadî Kalkınmada Bölgesel Farklılaşma ve Devlet Müdahalesi», *İktisat ve Maliye*, Cilt VIII, Sayı 1.

Diğer bir deyişle, faal nüfusun % 86'sı tarım gibi düşük gelirli bir iktisadî faaliyette, ülkenin diğer illerindekinden daha da düşük bir gelir seviyesinde çalışmaktadır. (Tablo VII)

50 ilde tarımda kişi başına ortalama katma değer (100) kabul edilirse, 17 ilin ortalaması 79 dur; bu, birincilerde, ikinciye nazaran gelirin % 25 fazla olduğunu gösterir. Bölge maksimumu (3190 TL.) Maraş'a, minimumu ise Kars (743 TL.) Artvin (792 TL.) ve Hakkâri (934 TL.) ye aittir.

TABLO : VII

Tarım ve Sanayide Kişi Başına Katma Değer

<i>Kişi başına katma değer</i>	<i>50 il</i>	<i>17 il</i>	<i>17 il içinde maksimum</i>	<i>17 il içinde minimum</i>
Tarım (endeks)	100	79	3190 TL. (Maraş)	743 TL. (Kars)
Sanayi »	»	104	34463 TL. (Siirt)	3512 TL. (Ağrı)
Tarım+sanayi (endeks)	»	79,7	3285 TL. (Siirt)	978 TL. (Hakkâri)

Kaynak : İller itibariyle tarım ve sanayide kişi başına katma değer : Attilâ Çevikol, a.g.e.

Ne var ki, kişi başına ortalama katma değer bölgede tarımsal faal nüfusun ne kadar düşük bir gelir seviyesinde yaşadığının yeter bir göstergesi sayılamaz. Bunun da sebebi, kişi başına katma değer fonksiyonel gelir bölüşümünde rant, faiz, kâr, ücret olarak dört üretim faktörüne düşen gelir payını kapsamasına karşılık, toprak mülkiyet rejimi ve bölgede topraksızların oranının yüksekliğinden de anlaşılacağı gibi, gelir bölüşümünün çok kötü olmasıdır. Bölgede tarım dışında üretim faaliyetlerinin pek az gelişmiş olması, büyük üretim merkezlerine uzaklık dolayısıyla işgücünün transfer maliyetinin yüksekliği, düşük vasıflı işgücünün tarım dışında iş bulma imkânlarından yoksunluğu, tarımda işgücü arz elâstikliyini çok düşürmekte, hattâ tamamiyle gayri-elâstik hale getirmektedir. Diğer taraftan, toplumsal örgütlenmede toprak sahiplerinin üstün durumu, işgücü arz elâstikliyini düşüren şartlarla beraber, bunları «monopson» gücü yüksek işgücü hizmeti alıcısı ha-

line getirmektedir. Bu şartlar altında, özellikle topraksız köylülerin «kişi başına ortalama katma değer» in çok altında bir gelir seviyesinde yaşıyor olduklarını kabul etmek gerekir.

TABLO : VIII

Tarım ve Sanayide Faal Nüfus Büyüme Hızı (1935 - 60)

<i>Faal nüfus büyüme hızı</i>	<i>50 il</i>	<i>17 il</i>	<i>17 il içinde maksimum</i>	<i>17 il içinde minimum</i>
Tarımda (yılda %)	1,772	2,365	3,2 (Hakkâri)	1,511 (Artvin)
(endeks)	100	133,5		
Sanayide (yılda %)	1,654	1,4	2,98 (Ağrı)	0,443 (Tunceli)
(endeks)	100	84,6		

Kaynak : İller itibariyle 1935/60 döneminde tarım ve sanayide faal nüfus büyüme hızı : Attilâ Çevikol, a.g.e.

Bölgede, sanayide çalışan faal nüfus oranının % 4,7 olduğu, istihraç sanayiinin geliştiği 4 il dışındaki 13 ilde % 4'ün de altında olduğu düşünülürse, sanayide kişi başına katma değer b6lgenin gelir seviyesini belirlemek bakımından pek az önemi olduğu anlaşılır. Bununla beraber özellikle iller arasında gösterdiği fark bakımından bunun incelenmesi ilgi çekici bazı sonuçlar ortaya koymaktadır.

Tablo VII'de görüldüğü gibi, 17 ilde, sanayide ortalama kişi başına katma değer 50 ildekenden % 4 oranında yüksektir. Ne var ki, ortalamanın yüksekliği, doğal maden ve petrol kaynaklarına sahip olan 4 ilde sanayide kişi başına katma değerin yüksek olmasından ileri gelmektedir : şöyle ki, 17 il ortalaması 7690 TL. olduğu halde, Siirt'te (petrol) 34463 TL., Elâzığ'da 23872 TL., Malatya'da 8517 TL. ve Artvin'de 7101 TL.'dir. Geri kalan 13 ilde minimum Ağrı (3512 TL) ve Hakkâri (3720 TL) ye ve maksimum Bitlis (6642 TL.) ve Diyarbakır (4657 TL.) ait olmak üzere, ortalama katma değeri 4000 - 4500 TL. arasında değişmektedir.

Sanayide katma değerin çok yüksek olduğu 4 ilde, bu yüksekliğin bölge gelişme seviyesiyle ilgisi olmadığı gibi bölgenin gelişmesini de etkilemekle ilgisi olduğu söylenemez. Bunun da sebebi açıktır : madencilik ve petrol gibi kapital yoğun üretim dallarında, katma değerin ücret olarak ödenen küçük bir kısmı dışında kalan katma değer payı müteşebbis durumundaki Etibank ve Petrol şirketine gitmektedir. Her iki teşekkülün de bugüne dek bölge içinde başka büyük yatırımı olmadığına göre, bölge içinde teşekkül eden bu pay bölge içinde yatırılmıyor, fakat bölge dışına transfer ediliyor demektir. Bu da, tabii kaynaklara bölge dışından gelen kapitalin bölgenin gelişme seviyesiyle bir ilişkisi olmadığı gibi bölgenin gelişmesini de etkileyici olmadığı konusundaki görüşümüzü doğrular niteliktedir.

(Tarım artı sanayi) de kişi başına katma değer ise, 17 ilde (50 il 100) kabul edilirse 80 dir; tarımda kişi başına katma değerin yüksekliği dolayısıyla Maraş (3250 TL.) ve petrolde kişi başına katma değerin yüksekliği dolayısıyla Siirt (3285 TL.) bölge maksimumunu; hem tarım hem sanayide kişi başına katma değerin düşük olduğu Hakkâri (978 TL.) ve sanayide yüksek olmakla beraber tarımda çok düşük olduğu Artvin (1132 TL.) bölge minimumunu teşkil etmektedir. Gerçekten, Hakkâri yalnız bölge değil fakat bütün Türkiye için minimumu teşkil etmektedir ²⁰.

2) Zaman içinde tarım ve sanayide gelişme :

Bölgenin bugünkü «madûn» durumu zaman içinde azalan mı yoksa gittikçe büyüyen bir farkın mı sonucudur? Diğer bir deyişle, Türkiye'nin iktisadî gelişmesinden daha büyük bir pay aldığı halde, başlangıçtaki çok geri durumu dolayısıyla mi bölge geridir? Yoksa, başlangıçtaki çok geri durumu dolayısıyla gelişmeden küçük bir pay alabildiği için mi bölge geri kalmıştır?

Herhangi bir bölge — büyük tüketim merkezlerine yakınsa, gelir elâstikiyeti yüksek bir mal üretiyorsa; ulaştırma - haberleşme kolaylıkları, temel yatırımlar ve hizmetler gibi kolaylıklara sahip-

20) Bütün Türkiye gözönünde tutulursa, Hakkâri'yi, 1103 TL. ile Sinop, 1132 TL. ile Artvin takip etmektedir. (Tarım artı sanayi) de kişi başına katma değerin 1200 - 1225 TL. arasında bulunduğu Giresun, Kastamonu, Sivas ise bunlardan sonra gelir.

se veya zaman içinde bu imkânlar sağlanmışsa — yatırımları vasıflı - vasıfsız işçiyi «çekme tesiri» dolayısıyla yığımlı bir büyüme sürecine girer. Bu şartlara sahip olmayan bölgeler ise, gelişmeden ancak «yayıma tesiri» ölçüsünde — ki bu da piyasa mekanizması tarafından pek gerçekleştirilememektedir²¹ — bir pay alabilir; kapital ve vasıflı işçi kaybı ise bölgenin gelişmesini sürekli olarak engeller. Bunun da sebebi, birinci tip bölgelerde hem kapital hem de işgücü verimliliğinin — üretim fonksiyonları ve mal mübadele hadlerinin yüksekliğinden ötürü — daha yüksek olmasıdır. Böyle bir halde, faktör hareketleri bölgeler arası gelir farklarını azaltıcı değil fakat şiddetlendirici bir nitelikte olabilmektedir. Ele alınan bölgeyle Türkiye'nin diğer kısımlarının zaman içinde gösterdiği gelişme bu tezi destekleyici niteliktedir.

Eğer bölgelerin gelişme hızını sanayideki nüfus artışı oranının fonksiyonu kabul edersek, bu bölgeyle Türkiye'nin geri kalan elli ilindeki sınaî nüfus artış hızı, bize bölgelerin mukayeseli gelişmesini gösterebilir. Tarımdaki nüfus artış hızı ile gelişme arasında ise ters yönlü bir ilişki kurulabilir; zira, tarımdaki nüfus artış hızı, sanayileşme ve şehirleşmenin massedemediği bir «artık» sayılabilir.

1935/60 döneminde, 17 ilin sanayide faal nüfus artış hızı yılda ortalama % 1,4 olduğu halde, 50 ilde bu % 1,654 olmuştur. (Tablo VIII) En düşük artış hızı (yılda % 1 ve daha düşük olan) Bitlis, Adıyaman, Mardin, Artvin ve Tunceli'ne aittir. En sür'atle artan iller ise (% 1,5 - 3 arasında) Ağrı, Bingöl, Elâzığ, Muş, Maraş, Van, Malatya'dır. Geri kalan illerde (Kars, Diyarbakır, Urfa, Hakkâri, Siirt) % 1 - 1,5 arasında değişmektedir. Bir kere, sanayideki nüfus artış hızının diğer illere nazaran düşüklüğü, bölgenin gelişme hızının da düşük kaldığının bir göstergesi sayılabilir.

Ancak, bu konuda daha da kuvvetli bir gösterge tarımdaki faal nüfus artış hızıdır. 50 ilde bu ortalama yılda % 1,772 oranında olduğu halde 17 ilde yılda % 2,365 olmuştur. Birinci il grubunda, tarım ve sanayide faal nüfus artış oranı birbirine oldukça yakın olduğu halde, bu bölgede tarımda nüfus artış hızının sanayidekinden çok hızlı olması tarımsal gelir seviyesini menfi şekilde etkiliyor kabul edilebilir. Nitekim, tarımsal nüfus yoğunluğu en yüksek olan

21) G. Kazgan; a.g.e.

Artvin ve Kars (net tarımsal arazide km² ye sırasıyla 25 ve 23) kişi, tarımsal geliri en düşük iller oldukları halde, tarımsal nüfus yoğunluğunun çok düşük olduğu (5 - 9 kişi arasında) Van, Tunceli, Urfa, Siirt gibi illerde bu illerdekinin bir katı ve daha fazlasına yükselmektedir²².

Bölgede doğum oranı Türkiye ortalamasının üzerindedir²³; bölgenin yerleşmesi (üretim fonksiyonları ve tüketim merkezlerine uzaklık) sanayileşmeyi ve yoğun tarımı engellemektedir; büyük sanayi merkezlerine uzaklık ve gelir seviyesinin düşüklüğü, eğitimsizlikten doğan vasıfsızlık, tarımdaki işgücünün transferini güçleştirmektedir; toplumsal örgütlenme ve alt yapı ilişkileri ayrıca sanayileşmeyi önleyici ve işgücü transferini güçleştirici niteliktedir. Bütün bu sebepler, sür'atle artan nüfusun tarım içinde kalarak tarımda kişi başına gelirin yükselişini engellemesini açıklayıcı niteliktedir.

Gerçekten, sanayileşme hızının düşüklüğü yanında tarımsal nüfus artışının sür'ati, zaman içinde bölgenin gelir seviyesinde önemli bir artış olmadığını göstergesi sayılabilir. Bununla beraber, Doğu Anadolu'da 1935/60 döneminde şehirli nüfus oranı bir kat yükselmiştir²⁴. Bu olgu, şehirleşmenin sanayileşmeden çok daha sür'atle seyrettiğini açıklar. Oysa, Güneydoğu Anadolu'da, şehirli nüfus oranı aynı dönemde önemli bir artış göstermemiş, hattâ bölge şehirli nüfus oranı, Türkiye şehirli nüfus oranına nazaran azalmıştır²⁵.

S O N U Ç

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, toplumsal - ekonomik problemleri olan bir bölge olarak belirlemektedir. Gelişme piyasa mekanizmasının işleyişine bırakıldığında, tüketim merkezlerine uzaklık; ve üretim fonksiyonlarının, toplumsal örgütlenme ve alt yapı ilişkilerinin menfi etkileri dolayısıyla, Türkiye'nin gelişmesinden çok az bir pay alabilir. Bundan ötürü, gelişme olanaklarının yaratılması

22) Bak. : *Atilla Çevikol*; a.g.e.

23) Bak. : *B. ve G. Helling*; «Rural Turkey», İstanbul 1956, 8 No. lu harita.

24) 25) Bak. : *Dr. Ruşen Keleş*; «Türkiye'de Şehirleşme Hareketleri», SBF, Maliye Enstitüsü, Ankara 1961.

için, menfî etkilerini belirttiğimiz faktörlerin üzerinde ayrı ayrı durulması ve bunları bertaraf edici tedbirlerin alınması gerekir. Bu konuda akla ilk gelen tedbirler şunlar olacaktır.

Tarımsal gelişme için :

1) Doğu - Güneydoğu sınırlarından yapılan kaçakçılığın bir iktisadî zorunluk (yakın tüketim merkezlerinde, üretim fonksiyonlarının ihracını mümkün kıldığı mallara piyasa bulunması) sonucu kabul etmek ve bu ülkelerle ticarî ilişkileri bu yönde geliştirmek;

2) Bölgece yoğun tarımın gelişmesini kârlı hale getirecek üretim fonksiyonları değişimini — ki, Keban barajı çevresi için bunu sağlayacaktır — gerçekleştirecek yatırımları yapmak; Azot fabrikası gübre fiyatlarını, Ziraî Donatım diğer tarımsal girit fiyatlarını Türkiye'nin diğer bölgelerinden daha yüksek tutmamak; Yoğun tarım, büyük ölçüde mevsimlik ve gizli işsizliği massedecek, köy dışına göç veren illeri kapsıyan bölgede hiç olmazsa kısmen bu nüfusu massetme olanağını yaratacaktır.

3) Bölgede toprak mülkiyet rejimi ve alt yapı ilişkilerini öncelikle değiştirecek toprak reformu tedbirlerini uygulamak; aksi halde yoğun tarım için yapılacak kamu yatırımları bir takım toprak sahiplerinin rantını yükseltmekten ileri bir etki yaratmamak tehlikesindedir.

Topraksızların bulunduğu alanlar üretim kooperatifleri teşkiline özellikle uygun olduğuna göre, üretim kooperatifleri ve pazarlama marjlarının aracılara gitmesini önliyecek satış kooperatifleri kurmak;

4) Ulaştırma olanakları ve devletçe düzenlenen stok hareketleri yoluyla bölgede şiddetli tarımsal fiyat dalgalanmalarını önlemek.

Sınai gelişme alanında ise şunlar düşünülebilir :

1) Bölgedeki toprak mülkiyet ilişkilerinin sınai müteşebbis tipinin yetişmesi olanağını önlediği; büyük toprak sahiplerinin ise yüksek gelirlerini sınai yatırım için değil fakat «gösteriş için tüketim» gayesiyle harcamalarını bir gerçek olarak kabul ederek, bu alanların sanayileşmesinde devlete müteşebbis fonksiyonunu yüklemek. Gelişmemiş bölgelere özel yatırımları teşvik için kabul edilen

«Yatırım İndirimi» nin de bugünedek kâğıt üzerinde kalmış olması aynı gerekliliği diğer bir açıdan isbatlamaktadır.

2) Sınai üretim fonksiyonlarını değiştirecek temel yatırımlar yanında, bölgede yerleşik olmayan sanayii devlet eliyle kurmak; ve bu sınai ürünler için sınır komşusu ülkelerde doğrudan doğruya ihraç pazarları aramak;

3) Keban barajı ile yaratılacak yoğun tarım olanakları, bölgede meyve, sebze gibi ürünlerin yetişmesine yer bırakınca, bu gibi taze ürünlerin bölge içinde tüketilmeyen kısmının diğer tüketim merkezlerine ulaştırılmasını kolaylaştıracak gıda maddeleri sanayii ni kurmak.

4) Tarımsal işgücününün bir kısmını sanayi için eğitmek.